

بررسی نقوش و تزئینات کتب مصور دوره سلجوقی

سمیه محمدزاده مقدم

کارشناس ارشد پژوهش هنر
moghaddam@engineer.com

چکیده

هنر مصورسازی در ایران همزمان با سده نهم و دهم و مقارن با قرون پانزدهم و شانزدهم میلادی به اوج خود رسیده است. هنرمندان و نقاشان ایران در آن دوره، تحت حاکمیت دولت سلجوقیان بعنوان یک حکومت و دولت واحد پس از اسلام بودند. از عوامل مکمل بر مصورسازی نسخ قدیمی آن دوره خطاطی، تذهیب، تشعیر، نگارگری و جدول کشی است. مهمترین دلیل شکوفایی مصورسازی این زمان منع صورتسازی در اسلام بود که هنرمندان کتب را محلی مناسب برای تجلی هنر خود دانستن. بیشترین آثار مصور این دوران نقوش تزئینی و نقاشی های بر روی سفالها است که به جهت کمبود آثار مصور مکتوب، بررسی این تصاویر محققان را به نوع تصویرسازی این زمان رهنمون می نماید. در این تحقیق سعی بر آن شده است ضمن معرفی محدود نسخ مصورسازی شده دوران سلجوقی که شامل کتب مذهبی و غیرمذهبی می شود، با بررسی مقایسه ای تزئینات و نقوش بکار گرفته شده در تصاویر این کتابها، به تشابه های محسوس هنر مصورسازی این مکتب اشاره ای نکته ای شود تا از این طریق خواننده دریابد که بیشترین نقوش مورد استفاده در تزئینات کتب مذهبی و غیرمذهبی دوره سلجوقی چه بوده است و این نقوش ملهم از چه عناصری بوده اند.

واژگان کلیدی: کتب مصور سلجوقی، نقوش، تزئینات، تذهیب، اسلیمی.

۱- مقدمه

هنر مصورسازی در دوران سلجوقی رشدی فزاینده و کم نظیر داشته است. «مهمترین دلیل این امر نیز این بوده است که منع صورتسازی در اسلام تا حد زیادی موجب رکود هنر نقاشی در کشورهای اسلامی، خاصه در اوایل اسلام شده است. تاثیر این منع در مراکز مذهبی مثلاً در مساجد به آنصورت آشکار است که تزئین مساجد منحصرأ بوسیله ادامه خطوط و اشکال هندسی و اسلیمی ها و ختائی ها صورت گرفته است و واضح است که هیچگاه در مساجد بصور انسان و حیوان بر نمیخوریم» (وزیری، ۱۳۶۳: ۱۸۵). بهمین دلیل نیز هنرمندان مصورساز حاشیه و اوراق کتب (مذهبی و غیر مذهبی) را محلی مناسب برای تجلی هنر خود قراردادند. بنابراین برای بهتر شناختن نقاشی ها و تزئینات مکاتب اولیه باید به کتب خطی مصور و فنون تزئینی آنها یعنی تذهیبها و تشعیرهای آن دوران مراجعه کرد.

سابقه آرایش نسخه های خطی در ایران به دوران ساسانی می رسد. مانویان نیز در عرصه این هنر پیشرفت چشمگیری داشته اند. با ظهور اسلام به علت اهمیت و منزلت کتاب آسمانی قرآن برای مسلمانان، آثار بسیاری از هنر این دوران را در این کتاب آسمانی در ابعاد و اشکال مختلف می توان یافت. هنرمندان در ابتدا نسخه های قرآن را با طرح های هندسی می آراستند، اما دیری نگذشت که با ترجمه متون علمی و تاریخی در دوران خلفای عباسی، بمنظور درک بیشتر و بهتر مطالب این کتب، هنرمندان ناچار از تصویرسازی موضوعی شدند و بدین روش هنر مصورسازی راه خود را به کتب خطی باز نمود و «کم کم در دوره سلجوقی یعنی اولین دوره مصورسازی کتاب بعد از اسلام، در ایران به جای نقوش خشک هندسی از نقوش پر تفصیل در این آرایش استفاده کردند بدین سان در این دوره نقوش انسانی، حیوانی و گیاهی به کتب مصورسازی راه یافت» (پاکباز، ۱۳۸۵: ۴۰۶).

دوره سلجوقیان بعنوان اولین عهد بلافاصله پس از ورود اسلام به ایران واجد خصایصی است که از آنجمله می‌توان به استفاده حداکثری نقوش اسلیمی و خطوط نسخ در آثار بجا مانده نگارگری این دوره اشاره کرد. هرچند دسترسی به آثار مصورسازی شده این دوره بدلیل پراکندگی آثار با محدودیت مواجه است، لیکن با بررسی همان تعداد آثار بجا مانده می‌توان به تشابه خصایص طرح و رنگ بسیاری دست یافت. بیشترین آثار مصورسازی این دوران نقوش مصور بجا مانده بروی سفال است که چون آثار کمی از نقاشی مربوط به این دوره زمانی در دسترس است، بررسی تصاویر منقوش بروی سفالها محققان را به نوع تصویرسازی دوره سلجوقیان رهنمون می‌نماید. در مکتب سلجوقی دیگر خبری از طرح‌هایی با ریش و عمامه‌های بزرگ و نقوش تزئینی و شکل هندسی که نمایانگر هنر تصویرسازی عربی (مکتب بغداد) بوده است، نیست. موضوعات مورد استفاده در مصورسازی‌های این دوره بنا به پیشینه ادبی و علمی و ترجمه‌های کتب مختلف آن دوران تقریباً مشابه بوده است. شاید بتوان گفت مهمترین ویژگی مکتب سلجوقی و هنر مصورسازی مربوط به این دوران در مقایسه با بازه زمانی مشابه در اروپا، تاثیرپذیری دینی و مذهبی کمتر این هنر در دوره سلجوقی و در مقایسه با دوران حکومت کلیساها در اروپا بوده است.

۱-۱- روش تحقیق

این پژوهش بر اساس مطالعه کتابخانه‌ای و همچنین مطالعه موردی در مقالات و کتب و نسخ قدیمی انجام گرفته است. امید که مطالب گردآوری شده مورد استفاده قرار بگیرد.

۲- سلجوقیان در گذر تاریخ

«سلجوقیان اولین حکومت پادشاهی بوده‌اند که بعد از اسلام توانستند دولت واحد بسازند» (حاتم، ۱۳۸۷: ۱۲). این قوم دارای اجدادی ایرانی و ترک‌تبار بوده که قلمرویی وسیع از ایران آن زمان را حکمرانی می‌کردند. پایتخت حکومت آنها نیشابور، ری و اصفهان بوده است. سلجوقیان قدرت را پس از غزنویان و در حدفاصل سده‌های پنجم تا ششم هجری برابر با قرون یازدهم تا دوازدهم میلادی در دست داشته‌اند. در آغاز حکومت سلجوقیان زبان رایج تکلم و نوشتار مردمان به تأثیر از اسلام عربی بوده است. «با بر تخت نشستن آلب ارسلان^۱، بفرمان او که عرقی ایرانی داشت و از مشورت بزرگانی چون خواجه نظام‌الملک^۲ نیز بهره می‌برد، دیوان حکومتی وی به زبان فارسی نگاشته شد و این اقدام مقدمه‌ای گشت برای ترویج کمال و نفوذ زبان فارسی در آثار مربوط به آن دوران که بخوبی نیز نهادینه شد» (شریف‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۰). «سلجوقیان دارای نوع خاصی از فرمانروایی که مسبوق به سابقه نیز بوده از نوع ملوک الطوائفی بودند و همچنین اشتغال کامل به جنگ و بیابانگردی داشته‌اند. دوران درخشندگی حکومت سلجوقیان در زمان ملکشاه^۳ بود که سیاستمداران بزرگ و فرهیخته‌اش ایرانیانی چون عمیدالملک کندی^۴ و خواجه نظام‌الملک بوده‌اند که هر دوی ایشان بر مسند وزارت نیز نشستند» (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۴۶۰).

تلاش مجددان فرهنگی و هنری بیشماری در این برهه زمانی و بواسطه روشنفکرهای حکومتی و حضور ایرانیان اندیشمند ثبت گردیده است که ازجمله آنها می‌توان بنیانگذاری مدارس نظامیه، بغداد، نیشابور، بلخ و اصفهان را نام برد. همچنین است احداث و تجمیع کتابخانه، مدارس و خانقاه‌های گوناگون و البته تاسیس تقویم جلالی که تاکنون نیز بنیان و مآخذ محاسبه سال شمسی بوده است، اقدامی چشمگیر است که مرهون دوران حکومت ملکشاه سلجوقی است. «این دوران مهد رواج شعر و بویژه اشعار به سبک عراقی در ایران زمین نیز بوده است و آثار برجسته و وزین خمسه نظامی در این دوره سروده شده است. دوران سلجوقیان یادآور نام بزرگان عرفان و مشاهیری چون امام فخررازی^۵، امام محمدغزالی^۶ و شعرایی همچون نظامی گنجوی^۷ و حکیم عمرخیام^۸ است» (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۴۶۱ تا ۵۱۷). «علاوه بر آن این دوران سرآمد رشد هنر معماری، سفالگری و فلزکاری است که مشهور است در این دوران به اوج شکوفایی خود رسیده اند» (پاکباز/۲، ۱۳۸۵: ۵۵).

هرچند حکومت سلجوقیان خالق دست‌آوردهای فرهنگی و هنری بیشماری بود، اما ضعف ایشان در جلب رضایت مردمان و وضع خراج و مالیات های سنگین و دیکتاتوری ناشی از حکومت ملوک الطوائفی و جنگهای خانگی افراد موجب گردید که این حکومت دیری بیش از صد و چند سال نپاید و سقوط نماید.

۳- سلجوقیان و هنر مصورسازی

هنر مصورسازی کتاب از قرن سوم هجری در میان مسلمانان رواج پیدا کرد، آنچنانکه در حدفاصل قرون هفتم تا اوایل دوازدهم هجری این هنر اوج تبلور و وسعت خود را طی نموده و بحکایت آثار موجود به نقطه اوج باروری خود رسید. اشاره رفت

که پس از ورود اسلام به ایران، حکومت سلجوقی بنیانگذار اولین فرمانروایی پادشاهی و مکتب هنری در ایران بوده و زمینه‌های نگارگری بعد از اسلام را در ایران بنیان نهاده است. چون هنر مصورسازی دوران سلجوقی متأثر از اسلام و مکتب بغداد می‌بود و حرمت تصویرسازی موجودات و جانداران در این مکاتب امری پیش‌فرض و متصور بوده، لذا هنرمندان هنر اسلامی گرایش به طرح‌های تزئینی ایرانی پیدا نمودند و در مسیر ترویج و تکمیل آن قدم‌نهادند تا هم بدین طریق هنر خود را هویدا سازند و هم هنر ایشان منافاتی با منع مذهبی ترسیم موجودات جاندار در اسلام نداشته باشد.

این مقدمه موجب ترویج هنر اسلیمی در آثار مصورسازی آن دوران شد. در دایرةالمعارف هنر «هنر اسلیمی و یا ARABESQUE [عربانه] اصطلاحی که بطور عام در مورد نقوش گیاهی در هم بافته یا طوماری به کار می‌رود؛ و به خصوص یکی از نقش‌مایه‌های شاخص در هنر اسلامی است. در قرون وسطای متأخر، این گونه نقوش را مغربی می‌نامیدند؛ ولی از سده شانزدهم، که اروپائیان به هنر اسلامی توجه پیدا کردند، واژه آرابسک به کار رفت» (پاکباز/۱، ۱۳۸۵: ۲۷). هرچند برخی محققان این حوزه معتقدند که «نامگذاری اسلیمی که مقلوب کلمه اسلامی است، از نظر تکرار این طرح‌ها در هنر اسلامی است و نه از آن نظر که این طرح‌ها ابتکار مسلمین باشد. اروپائیان طرح‌های اسلیمی را عربسک نامیده‌اند که با توضیح فوق نمی‌تواند صحیح باشد، زیرا مبتکر این نوع نقوش اعراب نیستند» (وزیری، ۱۳۶۳: ۲۰۷).

سلجوقیان در ارایه آثار کتاب‌آرایی خود از ترکیب‌بندی ساده مکتب بغداد استفاده می‌کرده‌اند. هرچند از تأثیرات نقاشی دوره ساسانی و سلاطین بدیع شرق دور (چین) نیز بی‌بهره نبوده‌اند. «مخالفت این نظر محققینی هستند که معتقدند نقاشی‌های زیبای نگارگری دوران سلجوقیان ممکن است متأثر از نقاشی‌های معابد مانویان بوده باشد و یا در اثر تشویق شاهزادگان سلجوقی درست شده باشد» (جی‌دوری، ۱۳۸۶: ۱۱۵). «بدون تردید سلجوقیان مذهبیان را به علت تأثیری که هنرشان به زیباتر و برجسته‌تر نمودن کتب مذهبی می‌داد، حمایت کرده و از بزرگترین هنرمندان می‌دانستند. تذهیب‌کاران نیز به نیاز هنرشان به مواد اولیه گران قیمت مانند طلا، سنگ لاجورد و کاغذهای مرغوب به خوبی واقف بودند و می‌دانسته‌اند که برای شکوفای هنرشان به وجود حاکمان و ثروتمندان نیاز دارند» (حلی، ۱۳۸۴: ۱۹۱). «از ویژگی‌های دیگر دوران سلجوقی استفاده هنرمندان از خوشنویسی و نوآوری نقش‌مایه‌های گیاهی و صور انسانی و حیوانی در تزیینات است» (پاکباز/۱، ۱۳۸۵: ۷۲۸). خط رایج این دوران بیشتر خط عربی کوفی و نسخ برای کتابت بوده است؛ خط نسخ در این دوران به اوج شکوفایی خود رسید. خط کوفی ایرانی^۱ نیز در زمان سلجوقیان به درجه‌ای از نمود زیبا رسید که توانست عامل تحولاتی شگرف در خوشنویسی آن دوران شود.

مصورسازی دوران سلجوقی تفاوت‌هایی نیز با نمونه آثار مصورسازی دیگر مکتب پیشین خود داشته است. از جمله اهم این تباین را می‌توان بطور مثال در مقایسه با مکتب بغداد نشان داد، بطوریکه پس زمینه نقاشی‌های دوران بغداد عموماً فاقد رنگ‌گذاری بوده است و مصورسازان این دوره از رنگ کاغذ بجای آن استفاده می‌کرده‌اند. این درحالیست که هنرمندان دوره سلجوقی ابتدا کاغذ را رنگ‌گذاری و سپس طرح را بر روی آن اجرا می‌کرده‌اند. همچنین عموماً رنگ زمینه در دوران سلجوقی رنگ سرخ بوده و در عین حال لباسها فاقد چین و چروک زیاد بوده است و استفاده زیاد از نقوش اسلیمی نیز رایج بوده است. در این دوران کشیدن هاله‌ای دور سر برای جدا کردن پیکره از پس‌زمینه بسیار متداول بوده و نقاشان سرها را به نسبت اندام بزرگ‌تر ترسیم می‌کرده‌اند؛ حتی بازوبندی هم دور بازوی پیکره‌ها تصور می‌کرده‌اند. نقوش در دوره سلجوقیان از سادگی خارج شده و اشکال هندسی جای خود را به شاخ و برگ‌های تزئینی می‌دهند و آرایش لباس‌ها بیشتر با گل و گیاه و نقوش اسلیمی بوده است.

هنرمندان سلجوقی در استفاده از مصورسازی و بویژه هنر تذهیب پا را از کتب زمانه فراتر نهاده و بسمت فنون دیگر نیز رفته‌اند؛ به عنوان مثال در سفالگری و فلزکاری آن دوره تشابه بسیاری با نقوش مصورسازی بوضوح قابل مشاهده است. استفاده از نقوش اسلیمی و ختائی که برای زینت نسخ مذهبی و بالأخص قرآن‌ها استفاده می‌شده، همچنین تزیینات کتب غیرمذهبی، دارای مشابهت‌های بسیاری با نقوش آثار بجامانده‌ای چون ظروف لعابی، کاشیکاری‌ها و ادوات فلزی جنگی و ظروف فلزی دارد. «در عین حال استفاده از جدول‌کشی دور سطرها و استفاده از نقوشی چون ستاره‌های شش‌گوش و هشت‌گوش و چرخش اسلیمی نیز در این دوران رواج داشت. تزیینات اینچینی در این دوران به اوج کمال خود رسید. در این عهد با ظهور نوابغی چون عثمان بن حسین وراق^۱ و ابوبکر احمد بن غزنوی^{۱۱} کار هنر تذهیب به جایی رسید که اگر این هنر در این مرحله هم متوقف می‌ماند و هنرمندان دوره مغولی، تیموری و صفوی نیز چیزی بر آن نمی‌افزودند، تذهیب همچنان می‌توانست در صدر هنر کتاب‌آرایی جهانی خوش بنشیند و باعث رونق فرهنگ اسلامی گردد» (مهاجر، ۱۳۸۰: ۱۸).

۴- تقسیم‌بندی کتب مصورسازی شده دوره سلجوقی

در بررسی کتاب‌های مصور دوره سلجوقی می‌توان آن‌ها را برای سهولت در ارزیابی به دو دسته ذیل تقسیم کرد.

۴-۱ کتب مذهبی

«هنر مصورسازی این دوره نمودی بدیع در نقوش و آثار کتب مذهبی داشته است. در این دوره با قاطعیت می‌توان از ابداع قرآن‌های فارسی صحبت کرد. این قرآن‌ها در صفحات پایانی دارای اطلاعاتی درمورد منشاء ایرانی کاتب، مُخَر و مُدَّهَب یا شهری که در آن کتابت شده بودند و متونی که حاوی ترجمه است، دارند» (پوپ، ۱۳۸۴: ۲۳۳). در عین حال تمامی قرآن‌های بجا مانده از این دوره با سرلوح آغاز شده و در آن نام سوره، مکی یا مدنی بودن و تعداد آیات به خط کوفی نوشته شده‌است. گاهی نیز نقش‌مایه‌های گیاهی نقش‌خورده و انحنای یافته دل‌انگیزی بوضوح از دل حروف کوفی سر برمی‌آورد. «در این دوران برای تزئینات حاشیه قرآن از شمشه‌های نوکدار، محصور و مملو از اسلیمی‌های زیبا و دل‌انگیزی که اصولاً در محور میانی بوده، استفاده می‌شد» (همان، ۱۳۸۴: ۲۴۰). این تزئینات و نقوش، به‌مرور حتی بداخل قرآن‌ها نیز راه پیدا کرد و نمود خود را در سرسوره‌ها، گل‌آیه‌ها، علامات حزب و جُزء نیز یافته‌است.

هنرمندان سلجوق در آرایش تذهیب‌ها، از رنگ طلایی استفاده بیشتری نسبت به رنگ‌های دیگر می‌نمودند و اصولاً هم از رنگ طلایی با تحریر مشکی استفاده می‌کرده‌اند که از دیگر رنگ‌های زمینه جدا شود. هرچند این نوع از قرآن‌ها برای استفاده عموم تهیه نمی‌شده‌است، زیرا در قرآن‌های معمولی به جای استفاده از طلا، از آب زعفران استفاده می‌کرده‌اند. «قرآن‌های باقی‌مانده از دوران سلجوقی دارای سه ویژگی مبرز به نسبت سایر قرآن‌های دوران پیش از خود است. بی‌تردید یکی از خصوصیات برجسته در این دوران استفاده از کاغذ برای کتابت بجای کاغذهایی از جنس پوست حیوانات بود، هر چند که کاغذهای پوستی نیز بطور کامل کنار گذاشته نشد. از جمله دیگر خصایص این دوران رواج استفاده از خط نسخ در مقابل خط کوفی است. البته از خط نسخ در ایام پیشین نیز استفاده می‌شد ولی در دوره سلجوقیان این خط رواج عمومی یافت و خط کوفی کمتر در متن و حاشیه‌ها دیده می‌شود. همچنین قرآن‌های این دوره دارای تفاوت در قطع به نسبت دوران پیش از خود است. نوع قطع بکار رفته در این دوران بصورت قائمه (عمودی) جایگزین قطع افقی (مستطیلی) شد» (همان، ۱۳۸۴: ۲۳۶ و ۲۳۵).

۴-۲ کتب غیرمذهبی

سلجوقیان تنها در عرصه مصورسازی کتب مذهبی فعال نبوده‌اند و برخلاف آنچه در اروپا و در زمان استیلای حکومت کلیساها در عرصه هنر نقاشی اتفاق افتاده بود و هنر در خدمت دین و برای ترویج آن بود، هنرمندان ایران پس از اسلام و در دوره سلجوق اشاعه هنر را ولو با تأثیر از اسلام، در همه ابعاد علمی و هنری ترویج نموده‌اند. از جمله این آثار در زمینه شعر و ادب، می‌توان به کتاب **الأغانی** اشاره کرد. این کتاب در زمینه موسیقی است و شامل گلچینی است از اشعار عربی و تألیف ابوالفرج اصفهانی^{۱۲} است. این اثر در بیست جلد نگارش شده که نیمی از آن هنوز در کتابخانه کپنهاک، قاهره و استانبول نگهداری می‌شود. «شش جلد از این کتابها مزین به دیباچه حاشیه‌بندی شده‌اند و در آنها تصاویر مختلف مصورسازی شده‌است» (گری، ۱۳۸۵: ۲۱).

دیگر کتاب موجود از این دسته کتب که بیشترین آثار مصورسازی از آن بجا مانده‌است **ورقه و گلشاه** نام دارد. «این کتاب یک منظومه عاشقانه سروده عیوقی^{۱۳} شاعر عصر سلجوقی است. به روایت وی ورقه (پسر) و گلشاه (دختر) از فرزندان دو تن از سالاران قبیله بنی شیبان می‌باشند که از کودکی با هم بزرگ شده و عشقی در بین آنها پدیدار می‌شود. پس از ماجراهایی ورقه جان می‌دهد و گلشاه بر سر گور او خود را می‌کشد. رسول اکرم (ص) آنها را زنده می‌کند و آن دو در کنار یکدیگر چهل سال زندگی می‌کنند» (پاکباز، ۱/۱۳۸۵: ۱۰۰۲). «تعداد زیادی از ۷۱ نگاره این کتاب به رنگ قرمز، آبی و سبز، رنگ‌آمیزی و بوسیله گل، پرندگان و انواع پیچک آرایش شده و تصاویر آن در عین زیبایی، بدون سایه روشن و وفادار به دو بعدی بودن کاغذ است. نقاش آن عبدالملک ابن محمد الخوئی است» (تجویدی، ۱۳۷۵: ۶۵ و ۶۴). «تصاویر این کتاب آکنده از پیکره انسان و اسب و زمانی در پس زمینه از اسلیمی‌های بزرگی استفاده شده که به مثابه پرده می‌باشند. نگاره‌های آن به صورت کوچک افقی است و در حال حاضر در موزه توپقاپوسرای در استانبول نگهداری می‌شود» (پاکباز، ۲/۱۳۸۵: ۵۶).

همچنین کتاب دیگر **شاهنامه کاما** متعلق به قرن هفتم بوده و به عنوان قدیمی‌ترین نسخه شاهنامه فردوسی شناخته شده‌است. این کتاب دارای ۴۵ صفحه مصور و در کل ۳۰۹ صفحه است. محل نگهداری آن در موسسه کاما در شهر بمبئی هندوستان است. نوع تصویرسازی در این کتاب بسیار ساده و توأم با آرایه‌های دوره سلجوقی است.

التریاق کتابی است متعلق به ۵۹۵ هجری قمری که در آن تصاویری از طبیبان مشهور تا آن دوران منقوش است و داروی همه دردها را تریاق می‌نامند. همچنین در این کتاب در مورد خاصیت تمام گیاهان نوشته شده‌است و البته بسیاری معتقدند که این کتاب به طبیب مشهور جالینوس تعلق دارد. در حال حاضر این اثر در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود.

مفیدالخاص کتابی است که در سال ۶۰۰ هجری قمری نگاشته شده‌است. این اثر دربارهٔ خواص گیاهان و دفع بیماری‌ها توسط محمد زکریای رازی^{۱۶} پزشک نامدار ایرانی تألیف شده‌است. در مصورسازی این کتاب از نقوش انسان و حیوان به فراوانی استفاده شده‌است. تصاویر آن بر روی متن نخودی رنگ کاغذ بی‌آنکه اطراف آن رنگ آمیزی شده باشد منقوش شده‌است. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

کتاب **سمک عیار** توسط عبدالله‌الکاتب الارجانی^{۱۷} در سال ۵۸۵ هجری قمری گردآوری شده‌است. راوی کتاب سمک عیار صدقه ابن‌ابی‌القاسم^{۱۸} بوده است. این اثر از جمله دیگر آثار این مجموعه نفیس است که حاوی قصه‌های طولانی در سه مجلد و در مورد ایران و مناطق مجاور آن است. این کتاب در حال حاضر در موزه بادلین که کتابخانه اصلی دانشگاه آکسفورد است، نگهداری می‌شود. این کتاب در پس زمینه از نقوش درخت و مرغ پوشیده شده‌است.

کتاب **صورالکواکب** «در کتابخانه ایاصوفیه نگهداری می‌شود. در صفحه آخر این کتاب به مشخصات آن که در سال ۴۰۱ - ۴۰۰ نگاشته شده، اشاره گردیده‌است. این کتاب همانطوریکه از اسمش نیز بر می‌آید حاوی تصاویر و نقوش صور افلاکی است که بطرز زیبایی ترسیم گردیده‌اند. مؤلف کتاب عبدالرحمان صوفی‌رازی^{۱۹} است. مشهور است که تصاویر کتاب به وسیله پسر مؤلف، حسین‌ابن عبدالرحمان محمدصوفی و احتمالاً در شهر شیراز نسخه‌برداری و مصور شده‌است» (خزائی، ۱۳۸۶: ۷۵). همچنین این کتاب دارای ۴۸ تصویر از صور افلاکی است که با کمال مهارت در آن نقش بسته شده و فی‌الواقع از آثار متفاوت نقوش دوره سلجوقیان محسوب می‌شود.

۵- مقایسه تطبیقی و تحلیلی آثار ارائه شده

نحوه انتخاب تصاویر براساس میزان نقوش و مصورسازی‌های کتب موجود انجام گرفته‌است. این تصاویر صرفنظر از اینکه مربوط به چه عنوان کتابی است، صرفاً بدلیل اینکه اثری هنری مربوط به دوره سلجوقی و متأثر از هنر مصورسازی آن دوره است، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌است. تعداد تصاویر مورد مقایسه در هر دو نوع تقسیم‌بندی محدود است؛ زیرا که عمدتاً این تصاویر در موزه‌ها نگهداری می‌شوند و امکان دسترسی و بررسی مستقیم آنها بسختی و تحت شرایط خاصی ممکن است. بیشتر این تصاویر و نسخ در موزه‌های خارج از کشور نگهداری می‌شوند که دشواری دسترسی به آنها را دوچندان می‌نماید. همچنین آنچه از این نقوش و نسخ باقی‌مانده بدلیل شرایط بد نگهداری و گذشت زمان، تصاویر آنها دارای کیفیت نامطلوبی است و بنابراین بررسی و ارزیابی آنها با دشواری روبرو است.

آثار مذهبی بدست‌آمده صرفاً شامل قرآن‌های دست‌نوشته‌اند. در این دوران که مقارن سالهای اولیه ورود دین مبین اسلام به ایران بوده‌است، ترویج این قرآن‌های دست‌نوشته همراه با تزئینات، ظاهراً امری رایج و مقبول جامعه بوده‌است. در مورد کتب غیرمذهبی نیز انتخاب تصاویر، تجزیه و تحلیل آنها منصرف از عنوان و موضوع مجموعه و صرفاً براساس تزئینات و نقوش بکار رفته در آنها انجام گرفته‌است. بنابراین در انتخاب این نه کتاب غیرمذهبی، نخست، مدنظر این بوده که تمامی کتب دارای نقوش تزئینی هستند، باستثنای کتاب *خواص الأشجار* که تنها کتابی است که فقط محتوی نمونه‌های گیاهی و بدون تزئین است. بنابراین، این کتاب علمی نمی‌توانست در زمره آثار مصورسازی شده تزئینی مورد بررسی قرار گیرد.

تصویر شماره یک؛ مربوط به **کتاب آسمانی قرآن** است. در این تصویر نقش یک سرسوره را می‌بینیم که تذهیبی به رنگ طلایی در آن ترسیم شده‌است. همانطور که در این تصویر نیز مشاهده می‌شود، غالب تذهیب‌های قرآنی این دوره به رنگ طلایی هستند و انتخاب این رنگ بیانگر نور و تقدس است. تذهیب این تصویر به ابتدای حرف "س" کلمه سوره متصل شده‌است. نقش مورد استفاده در این تذهیب فقط اسلیمی است. با دقت در این اثر متوجه می‌شویم چرخشی حلزونی شکل که پایه اصلی

طراحی نقوش در هنر تذهیب است در آن رعایت شده‌است. همچنین گل‌آیه‌ها به صورت گل‌های سه پر ترسیم شده که مفهوماً الهام گرفته از نباتات است.

تصویر شماره دو؛ مربوط به کتاب **شاهنامه کاما** است. ازین شاهنامه تصاویری با وضوح و کیفیت قابل قبول در دسترس نیست. نسخهٔ بدست‌آمده به رنگ سیاه و سفید، که با این وجود رؤیت نقش اسلیمی در دامن پیراهن زن نقاشی شده در تصویر امکان‌پذیر است. در عین‌حال، حرکات و گردش‌های ختایی را می‌توانیم در کل اثر ملاحظه کنیم. حضور بناهای نقش بسته در این تصویر نمایانگر استفاده و رواج نقوش اسلیمی در هنر معماری آن دوره است.

تصویر شماره سه؛ متعلق به کتاب **الأغانی** است. موضوع این کتاب مرتبط با اشعار و موسیقی است. این کتاب نیز فاقد تصاویر قابل قبول و در دسترس است ولیکن با بررسی تصویر موجود آن می‌توان در مورد جدول‌کشی، نقوش هندسی در حاشیهٔ اثر و تزئینات اسلیمی بر روی لباس‌ها و طرح‌های آبروی شکلی که در هالهٔ نور و اطراف سر پیکره‌ها نقش بسته شده‌است، تشابه این اثر را با دیگر آثار دوره سلجوقی مشاهده نمود. در این اثر تنوعی بیشمار از رنگها استفاده شده‌است و اثر الوان محسوب می‌شود که مانند دیگر آثاری چون "سمک عیار" و "ورقه و گلشاه" دارای ویژگی مشابه ازین حیث است

تصویر شماره چهار؛ منتسب به کتاب **التریاق** است. در این نمونه نیز کنار نوشته‌ها با فاصله‌ای اندک خط‌کشی و متن کاغذ جدول پوشیده از نقوش اسلیمی رایج در این دوره است. تشابه موضوعی این کتاب با کتاب **خواص الأشجار** موجب شده تا نقوش اصلی آن و رنگ استفاده شده در آن مشابهت‌های بسیاری با هم داشته باشند. تفاوت این کتاب با **خواص الأشجار** در این است که در کتاب **خواص الأشجار** نقوش صرفاً مرتبط با گیاهان دارویی است لیکن در کتاب **طب جالینوسی** در پس زمینه نقوش گیاهی و دست‌نوشته‌های خطاطی شده از نقوش اسلیمی و نباتی نیز استفاده شده‌است.

تصویر شماره پنج؛ منسوب به کتاب **صورالکواکب** است. در نظر اول، با نگاه به تصاویر آن خلأ نقش اسلیمی را در متن اثر (که شاید به علت موضوع این کتاب است) بوضوح می‌توان دید. اما با بررسی‌ای موشکافانه می‌توان مشاهده نمود که نقوش اسلیمی در تزئین ادوات و زیورآلات لباس‌ها استفاده گردیده‌است. درواقع نقش اسلیمی در این اثر از متن به حواشی رانده و در این اثر که فقط با قلم‌گیری مشکی کار شده، تنها رنگ متفاوت مورد استفاده رنگ سرخ است که وجه تمایز این اثر با آثار ملون این دوره مانند کتاب **الأغانی** است.

تصویر شماره شش؛ متعلق به کتاب **سمک عیار** است. این اثر نیز مانند دیگر آثار این دوره پر از تزئینات و نقوش الهام گرفته از طبیعت است. همچنین استفاده از نقش اسلیمی را می‌توان در این اثر به کرات دید؛ نقش اسلیمی بر روی دیوار و نقوش روی پارچهٔ لباسها و یا تخت پادشاهی ازجملهٔ این طراحی‌ها بوده، این اثر در زمرهٔ آثار ملون این دوره نیز است.

تصویر شماره هفت؛ مربوط به کتاب **مفیدالخاص** است. موضوع این کتاب نیز مرتبط با خواص گیاهان دارویی بوده است. تصویر ارایه شده، سرکتابی‌ایی از این کتاب را نشان می‌دهد که مزین به تذهیب و جدول‌کشی است. در این کتاب از نقوش هندسی نیز استفاده شده‌است. در عین‌حال به وضوح نقوش اسلیمی را می‌توان در سرلوح و نقش تذهیب متصل به سرکتابی‌ها مشاهده نمود. این تصویر نیز همچون تصاویر متعلق به کتاب **صورالکواکب** تک رنگی مشتمل بر استفاده از رنگهای محدودی چون طلایی با قلم‌گیری مشکی از متن اثر جدا شده‌است.

تصویر شماره هشت؛ مربوط به کتاب **ورقه و گلشاه** است. همانطوریکه مشاهده می‌شود استفاده از نقوش اسلیمی در این اثر به اوج خود رسیده‌است. این کتاب سرآمد نقوش اسلیمی در عصر سلجوقیان است. در این اثر حتی استفاده از نقوش اسلیمی به پس‌زمینه نیز راه یافته و چرخش عامدانهٔ اسلیمی در کل پس زمینهٔ اثر قابل رویت است. این کتاب آکنده از رنگ علی‌الخصوص رنگ سرخ است.

نتیجه‌گیری

هرچند این تحقیق در معرض مشکلات و تنگناهای عدیده‌ای از حیث دسترسی به اصل نُسَخ مورد مقایسه و باقی‌مانده‌های خطی از دوره سلجوقی قرار داشته‌است، لیکن بعد از بررسی اجمالی ده نسخهٔ مذهبی و غیرمذهبی یافت‌شدهٔ مربوط به این مقطع زمانی اینطور بنظر می‌آید که در مکتب سلجوقی، هنرمندان مصورساز بسیار از نقوش ملهم از گیاهان و نباتات استفاده می‌کرده‌اند. این نقوش مشهور به نقوش اسلیمی و ختایی است.

همچنین در این دوره استفاده از نقوش هندسی به نسبت مکاتب پیشین کاهش یافته‌است و آثار این دوره از حیث رنگ‌آمیزی یا بسیار ملون و یا بسیار ساده و تک‌رنگی بوده است. در این دوره رنگ غالب در نقوش مصورسازان رنگ سرخ بوده که

این رنگ بکرات در آثار مربوط به این بازه زمانی مشاهده می‌شود. شاید توجه به این نکته نیز حائز اهمیت باشد که از بررسی کتب مصورسازی شده مربوط به سلجوقیان اینطور استنباط می‌شود که رشد و توسعه هنر مصورسازی در این دوره منحصر به کتب مذهبی نبوده است و همانطوریکه از نمونه‌های مورد بررسی در فوق نیز مشاهده می‌گردد، این هنر در تمام کتب خطی به منصفه ظهور و بروز رسیده است. شاید این استدلال صحیح باشد که بررسی آثار این دوره نشان می‌دهد هنر مصورسازی سلجوق صرفاً در خدمت دین نبوده، هرچند بشدت تحت تأثیر سبک‌های بجا مانده از دوران قبل از خود و علی‌الخصوص نقوش و طرح‌های اسلامی همچون اسلیمی و ختایی بوده است.

پی‌نوشت

اسامی خاص استفاده شده در متن مقاله:

- ۱- آلب ارسلان: این لقب به معنی شیر شجاع است او دومین شاه سلسله سلجوقی بود که در زمان وی وسعت قلمروی ترکان به حد ایران دوره ساسانی رسید و بغداد پایتخت حکومت عباسیان نیز در اختیار ایران بود.
- ۲- خواجه نظام‌الملک: نیرومندترین وزیر دو تن از شاهان دوره سلجوقی که ۲۹ سال به سیاست درونی و بیرونی این حکومت سو می‌داد. در زمان وی حکومت سلجوقی به اوج نیرومندی خود رسید. متولد طوس در بروجرد کشته و در اصفهان دفن شد.
- ۳- ملکشاه: پسر آلب ارسلان بزرگترین سلطان سلجوقی و فاتح آناتولی بود. در زمان وی تقویم جلالی توسط گروهی از ریاضی‌دانان و به سرپرستی حکیم عمرخیم ابداع شد.
- ۴- عمیدالملک کندی: وزیر دوران سلجوقی در زمان حکومت طغرل و آلب ارسلان است؛ وی به تحریک خواجه نظام‌الملک کنار گذاشته شد.
- ۵- امام فخررازی: فقیه، متکلم، فیلسوف، مفسر و حکیم مسلمان ایرانی متولد ۵۴۴ در شهر ری است.
- ۶- امام محمد غزالی: فقیه ایرانی، متکلم، فیلسوف و یکی از بزرگان تصوف در سده ۵ هجری است.
- ۷- نظامی گنجوی: شاعر و داستان‌نویس سبک شعر فارسی عراقی در دوره سلجوقیان در قرن ۶ بود. وی ملقب به حکیم نظامی است. از آثار معروف وی مخزن الاسرار، هفت پیکر، خسرو شیرین، اسکندرنامه و لیلی و مجنون است.
- ۸- حکیم عمرخیم: فیلسوف، ریاضی‌دان، ستاره‌شناس و رباعی‌سرای ایرانی در دوره سلجوقی است. لقب وی حجة‌الحق بوده است. متولد نیشابور و محل دفن وی قبرستان حیره نیشابور می باشد.
- ۹- خط کوفی ایرانی: خط کوفی ایرانی خطی است که از خط کوفی عباسی اقتباس شده با این تفاوت که در آن مد نمود بیشتری نسبت به جز داشته است.
- ۱۰- عثمان بن حسین وراق: خوشنویس و مذهب زبردست قرن پنجم هجری، وی هم عصر با آلب ارسلان و ملکشاه سلجوقی بود.
- ۱۱- ابوبکر احمد بن غزنوی: از مذهب کاران زبردست قرن پنجم هجری بود.
- ۱۲- ابوالفرج اصفهانی: نویسنده کتاب الأغانی است. وی از مورخان، ادیبان، شاعران و موسیقی‌دانان بنام در زمان آخرین خلیفه اموی بود.
- ۱۳- عیوقی: شاعر پارسی‌گو و نویسنده داستان ورقه و گلشاه بوده که برگرفته شده از یک داستان عربی است.
- ۱۴- عبدالملک ابن محمد الخوئی: وی مصورساز کتاب ورقه و گلشاه بود.
- ۱۵- محمد زکریای رازی: پزشک، فیلسوف و شیمی‌دان ایرانی است. متولد ۲۵۱ ه.ق و وفات ۳۱۳ ه.ق می باشد وی به عنوان کاشف الکل و جوهر گوگرد مشهور است.
- ۱۶- عبدالله الکاتب الاجانی: گردآورنده کتاب سمک عیار شخصی به نام فرامرز پسر خداداد پسر عبدالله الکاتب الرجانی است.
- ۱۷- صدقه‌ابن ابی‌القاسم: راوی کتاب سمک عیار است. این رمان مشهور و قدیمی به زبان فارسی و متعلق به سده ۶ هجری است.
- ۱۸- عبدالرحمان صوفی‌رازی: مؤلف کتاب صورالکواکب است. مشهور است که تصاویر کتاب بوسیله پسر مؤلف، حسین ابن عبدالرحمان محمدصوفی و احتمالاً در شهر شیراز نسخه‌برداری و مصور شده است.

منابع

کتب:

- ایهام پوپ، آرتور (۱۸۸۱-۱۹۶۹)، سیر و صور نقاشی ایران، ترجمه یعقوب آژند (۱۳۷۷)، تهران: انتشارات مولی.
- برند، باربارا (۱۹۴۰)، هنر اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر (۱۳۸۲)، تهران: انتشارات موسسه مطالعاتی هنر اسلامی

- پاکباز، رویین/۱ (۱۳۸۵)، دایرة المعارف هنر، تهران: فرهنگ معاصر.
- پاکباز، رویین/۲ (۱۳۸۵)، نقاشی ایران (از دیر باز تا امروز)، تهران: انتشارات زرین وسیمین.
- تجویدی، اکبر (۱۳۸۶)، نگاهی به هنر نقاشی ایران از آغاز تا سده ۱۰ه.ق، تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جی دور، کارل (۱۹۴۰)، هنر اسلامی، ترجمه رضا بصیری (۱۳۸۶)، تهران: ناشر فرهنگسرا.
- حاتم، غلامعلی (۱۳۷۹)، معماری اسلامی ایران در دوران سلجوقی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- حلی، احمدکمال الدین (۱۳۸۴)، دولت سلجوقیان، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۹)، روزگاران تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، تهران: انتشارات سمت.
- گری، بازل (۱۹۹۳)، نقاشی ایرانی، ترجمه عربعلی شروه (۱۳۸۳)، تهران: نشر دنیای نور.
- وزیر، علینقی (۱۳۶۳)، تاریخ عمومی هنرهای مصور، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مقالات:

- افشار مهاجر، کامران (۱۳۸۰)، "تاثیر صفحه آرای قرآن های خطی بر گرافیک معاصر، مجله گلستان قرآن"، شماره ۵۷، صفحه ۱۸.
- حاتم، غلامعلی (۱۳۸۷)، "تزیینات در معماری سلجوقیان"، هنرنامه، شماره ۱۵، صفحه ۱۲.
- خزائی، محمد (۱۳۸۶)، "صورت‌های فلکی رساله صور الکواکب (۴۰۰ هجری)"، کتاب ماه هنر، شماره ۱۰۹، صفحه ۷۵.
- شریف‌زاده، سیدعبدالمجید (۱۳۹۲)، "هنرسلجوقی و شاهنامه کاما"، فصلنامه هنر و علم و فرهنگ، شماره ۱، صفحه ۱۴ تا ۱۲.

منابع اینترنتی:

- تصویر کتاب آسمانی قرآن: URL1: www.ana.ir
- تصویر شاهنامه کاما: URL2: www.oSTOREhonar.blogfa.com
- تصویر کتاب الاغانی: URL3: www.britannica.com
- تصویر کتاب التریاق: URL4: www.qantara-med.org
- تصویر کتاب صور الکواکب: URL5: www.uranos.fr
- تصویر کتاب سمک عیار: URL6: www.pinterest.com
- تصویر کتاب مفید الخاص: URL7: www.manuscripts.ir
- تصویر منظومه ورقه و گلشاه: URL8: www.alamy.com

The study of motifs and decorations in illustrated books of Seljuk period

Abstract

During the 9th and 10th Hijri solar centuries, equal to the 15th and 16th Gregorian centuries, Visualization art reached its climax in Iran. Iranian artists and painters were under the rule of Seljukian government which was a unique government after Islam. Of the complementary elements of visualization of that era, Calligraphy, Gilding, Patination, Miniature and Passe-partout can be named.

This was mainly because the prohibition of visualization in Islam caused the depression of this art in Islamic countries, especially during the early eras of Islam. The impact of this prohibition in religious centers such as mosques is so obvious that mosques decorations were particularly done in the forms of lines and geometric Islamic and Khatai shapes and as it is obvious, no human or animal images are seen in the mosques. Thus, visualization artists recognized the book page (religious or nonreligious) as a suitable spot to emanate their art. For this reason, in order for a better appreciation of early schools' paintings and decorations, we should refer to the illustrated manuscripts and their decoration principles such as Gildings and Passe-partout of that era.

In order for a better appreciation of early schools' paintings and decorations, we should refer to the illustrated manuscripts of that era. After the advent of Islam, Muslims held an enormous respect for Quran, which was because of its significance. Thus, the summit of the visualization art was in decorating Quran. At first, Quran's copies were decorated by geometric shapes and designs, but not long after that and with the translation of scientific and historic texts during Abbasi reign, the need for books' visualization were felt. Little by little, during the Seljukian era, which is the first era after Islam, high detailed shapes were used instead of visualization by firm and senseless geometric shapes. This is how in this era, the images of humans, animals and plants entered the visualization books.

Regarding the fact that the post-Islam era had the most influence on Iranian art or in other words, Iranian – Islamic art, some of its characteristics can be pointed out, such as using alternative shapes to replace the former geometric shapes and also the shift from Kofi calligraphy to Naskh. Most of the visualization artworks of this era is the illustrated images on clay, which because of the lack of paper painting in this era, studying the illustrated images on clays leads the researchers to a better understanding of Seljukian's visualization type. Most of the existing paper back illustrations are diversely kept in museums outside Iran, which there are no valid information about them at present. This study aims to simultaneously introduce the visualized artworks and also to have a comparison check on the used decorations and shapes in the images of these books. Moreover, we have tried to point out the tangible similarities of the religious and nonreligious book decorations of Seljukian era and also to know what were these shapes' inspiration.

Key words: illustrated books of Seljukian era, Shapes, Decorations, Gilding, Islamic.

تصاویر

<p>کتاب غیر مذهبی شاهنامه کاما</p>		<p>آلبوم خطی URL2</p>
<p>کتاب غیر مذهبی التریاق</p>		<p>آلبوم خطی URL4</p>
<p>کتاب غیر مذهبی سمسک عیار</p>		<p>آلبوم خطی URL6</p>
<p>کتاب غیر مذهبی مذهبورقه و گلشاه</p>		<p>آلبوم خطی URL8</p>
<p>کتاب مذهبی قرآن</p>		<p>آلبوم خطی URL1</p>
<p>کتاب غیر مذهبی الاغانی</p>		<p>آلبوم خطی URL3</p>
<p>کتاب غیر مذهبی صورالکواکب</p>		<p>آلبوم خطی URL5</p>
<p>کتاب غیر مذهبی مفید الخاص</p>		<p>آلبوم خطی URL7</p>